

УДК 070(477)(091)

Іван Крупський

УКРАЇНСЬКА ПРЕСА НАДДНІПРЯНЩИНИ 1905-1914 рр.: ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ, ЕВОЛЮЦІЯ ВИСВІТЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ

У статті з'ясовуються особливості розвитку української журналістики Наддніпрянщини (1905-1917рр.), досліджується роль преси у суспільно-політичному житті нації, вперше вводяться до наукового обігу деякі досі неопубліковані архівні матеріали.

Після тривалих, багаторічних спроб заснувати на Наддніпрянщині українські друковані органи, лише наприкінці листопада 1905 р., коли в Російській імперії були оголошені нові правила про друк, справа нарешті увінчалася успіхом. Однак переслідування української преси не припинялося, що призводило до закриття газет, штрафування редакторів, а нерідко і арешту видавців. Та замість закритих часописів з'являлися інші, й хоча змінювалися редактори і видавці, зовнішня форма і назва видання, але сама ідея - служіння українській нації - залишалася незмінною.

Преса, незважаючи на перепони, розвивалася якісно, поглиблювався зміст публікацій, до редакційно-видавничої праці залучалися нові кадри співпрацівників. Так, замість закритої «Громадської думки» у Києві почав виходити щоденник «Рада», перший номер якого побачив світ 15 вересня 1906 р. Програма часопису передбачала друкування статей з актуальних суспільних та економічних питань, внутрішніх і закордонних телеграм, політичних оглядів, наукових статей [1].

Редактором «Ради» став М. Павловський, секретарем - соціал-демократ С Петлюра. Таким чином, «Рада» обрала позицію «українства з огляду різних поступових партій». Згодом С. Петлюру обрали ще й редактором соціал-демократичного тижневика «Слово», з яким часто полемізувала «Рада». Тому С. Петлюра змушений був вийти з «Ради».

Перший номер «Ради» було конфісковано. Однак це не зупинило працівників редакції - вони і надалі намагалися захищати інтереси українства.

Виходячи з того, що чи не найважливішою

політичною проблемою була мовна, оскільки «мова є своєрідним синтезом усього національного» і «мовне питання неминуче перестане бути тільки лінгвістичним питанням.., а стає також - і то часто насамперед - питанням політичним, соціальним і культурним» [2], ця тема почала домінувати на сторінках українських часописів. Тон задавала загальнополітична газета «Рада». Серію статей, присвячених цьому питанню, опублікував, зокрема, під заголовком «Про мову» М. Грушевський.

У циклі публікацій, датованих початком січня 1907 р., М. Грушевський підкреслив велике значення української мови в усіх сферах суспільства, зазначивши, що дискусія про мову потрібна ворогам, аби знову розпочалися заборони, тому радив залишити мовні суперечки «пізнішим поколінням», а дати тією мовою, яка вже виробилася, «якнайбільше реального знання, освітнього, культурного й політичного матеріалу свому громадянству». А те, що мова «виробилася», свідчила і перша у ХХ ст. граматики української мови А. Кримського (1907 р.), яка призначалася «для учеників вищих класов гімназій и семинаров Придніпровья», що значною мірою зменшило полеміку з приводу українського правопису між прихильниками історико-етимологічного правопису, «кулішівки», «драгоманівки» та ін.

В інших статтях М. Грушевський закликав не бути пасивними спостерігачами, а активно включитися в розробку норм літературної мови. Вчений наголошував на потребі єднати націю, рекомендував «не чіпати ся того, що ділить і роз'єднує поодинокі часті української землі, а пильнувати того, що лучить і єднає їх до купи, і се зміцнити й розвивати».

Прагнення надати ширших прав українській

мові не подобалося російським шовіністам, які дедалі частіше почали звинувачувати українців у націоналізмі. У листопаді 1907 р. С Єфремов на це відповів, що нормальний національний рух має на меті задовольняти власні національні домагання, якщо народ намагаються принизити, тобто «утиски - це така олива, якою гнобителі підживляють огонь національних рухів». На основі цього С Єфремов стверджував, що національний рух виникає тоді, коли «єсть якісь незадоволені потреби, коли їм ставляться перешкоди... А у тих народів, у яких немає ніяких утисків... національний рух, як відрубне явище, неможливий». Отже, на думку С Єфремова, за різних обставин націоналізм може бути і прогресивним, і реакційним, тобто перетворитися на шовінізм. Саме тому, робить він висновок, український національний рух - явище прогресивне.

Зрештою, політичні вимоги щодо надання українській мові юридичного визнання не припинялися. Так, на початку листопада 1907 р. на сторінках «Ради» було опубліковано звернення-вимога студентів Київського університету про обов'язкове введення в навчальний процес української мови, відкриття українських кафедр.

Публікації газети свідчили й про зростання національної свідомості серед селян. Зокрема, в одному з номерів «Ради» повідомлялося, що в Роменському повіті у с.Засуллі «шпигіві Минайчукові, який видав поліцаям кількох свідомих людей, селяни розкрили зовсім кришу на хаті, розвалили піч, побили усі шибки у вікнах..., а через кілька часу розібрали зовсім до землі хату, не zostавивши навіть сох, дерев'яний сарай».

Та якщо це були випадки стихійні, то про пробудження національної свідомості написав С. Єфремов у цій же газеті у статті «З нашого життя» (1907. - 28 лют.): «Коли під час виборів до Першої думи селяни виставили гасло «Землі!» (вірили, що збереться Дума й відразу земельки приріже й «полатає ті кривди, які в кожному селі єсть»), то вже, коли обирали депутатів до Другої думи, до гасла «Землі!» цілком свідомо долучили - «І долі!».

Після революційного піднесення 1905 - 1907 рр. в Російській імперії знову лютує реакція. Царат не хотів здаватися. На пресу, яку було звинувачено чи не у всіх бідах, починаються нові гоніння. Особливо потерпають, зрозуміло, неросійськомовні видання. Зокрема, Головне управління у справах друку видало циркуляр, згідно з яким заборонялося «оглашение или публичное распространение каких либо статей или оных сообщений, возбуждающих враждебное

отношение к правительству» [3]. «Мазепинство» переслідують набагато завзятіше, ніж революційні організації.

Фактично уряд ніби й не забороняв видавати українські часописи, але усіляко утруднював їх передплату. 27 січня 1907 р. було видано секретний циркуляр, згідно з яким рекомендувалося затримувати на пошті і передавати місцевим губернаторам періодичні видання, що надходили до волосних управ, передусім україномовні часописи [4].

Водночас погіршувалося економічне становище народу, нових, витонченіших форм набирала русифікація. Це призводило до нових заворушень, повстань. Розгорялися вони не лише в центрі імперії, а й на її околицях, які зазнавали значно більших утисків. Саме з цих окраїн, позбавлених усіляких прав, перетворених Росією на колонії, черпала Москва і природні багатства, і людські ресурси. Зокрема, тільки за 1913 р. Україна дала Росії 700 млн крб прибутку. Однак лише 283 млн крб було витрачено на потреби України, а 317 млн крб Росія привласнила [5]. На ці кошти вона будувала на своїй території залізниці, заводи, школи, зовсім не турбуючись про своїх «братів».

Таким чином, навіть серед далеких від політики українських кіл Наддніпрянської України дедалі більше ставала зрозумілою потреба мати власну, незалежну державу. А завдяки українському національному рухові, що знову набрав сили, позвжалися сепаратистські тенденції. «Сепаратичні течії, - відзначав Д. Донцов, - спершу слабкі, поборювані «автономістами» й соціал-демократами, скоро дістали ґрунт під ногами. Повстала сепаратична література, декілька часописів на Російській Україні стали на службу цій ідеї» [6]. Однак серед більшості українців усе ж домінувала думка про те, що лише реорганізація суспільно-політичного ладу в Росії допоможе Україні порвати вікові кайдани, і при цьому велику надію покладали на пресу.

З початком Першої світової війни більшість населення Наддніпрянщини вважало, що у цій війні Росія, окрім того, що сприятиме Україні в боротьбі за самостійність, допоможе галичанам позбутися гніту Австро-Угорської імперії. Навіть С Петлюра, який редагував тоді у Москві часопис «Украинская жизнь», видав статтю-відозву «Війна і українці», в якій зазначив, що для українців у цій війні є тільки один вибір між Росією і Австрією - вибір на користь Росії - і українці повинні чесно виконати свій обов'язок перед державою. Такої ж думки дотримувалася найвпливовіша в українських колах газета

«Рада», надрукувавши, зокрема, у перший день війни передову статтю, в якій вказувалося, що «обороняючи російську державу, українці обороняють власну землю».

Однак російський уряд виношував зовсім інші плани, а саме: захопити Галичину, знищити в ній осередок «мазепинського руху» і водночас ліквідувати цей рух і в Росії.

Боротьбу проти українства Москва почала із заборони української преси, бо «в житті кожного недержавного народу преса є дуже важною духовною зброєю в боротьбі за національне й соціальне визволення» [7]. Агенти поліції доповіли, що саме «путем печати насаждаются идеи украинского сепаратизма.., возбуждается вражда малорусского населения к великому русскому народу и ратуется за образование независимой Украины» [8]. Тому Росія усшяко підтримувала журналістику, яка пропагувала антинародну політику царизму. На це виділялися тисячі карбованців, і сума постійно збільшувалася, штучно піднімався авторитет цих видань.

Для досягнення поставленої мети російському уряду необхідно було обезголовити український національний рух. Чекали лише слушної нагоди, і воєнні дії сприяли цьому. Згідно з законом «Про правила місцевостей на воєнному становищі» [9], 28 листопада 1914 р. у Києві було заарештовано М. Грушевського, котрий щойно повернувся з Галичини. Така ж доля очікувала і В. Винниченка, Є. Чикаленка, Л. Жебуньова [10].

Одразу ж на початку війни, 20 серпня 1914 р., уряд «признал необходимым приостановить издание в Киеве газеты на малорусском языке "Рада" на все время военного положения» [11]. Через кілька днів було заарештовано і видання журналу «Українська хата», а її редактора П. Богацького вислано до Сибіру. Потім було закрито часопис «Маяк» та інші видання.

Заборона нависла і над іншою українською пресою, яка ще ледь-ледь животіла: начальник військово-цензурного відділення наказав особливо пильно стежити за тією пресою, «напряма якої відомий під назвою "українофільської", "української*", "мазепинської" та ін.», зокрема за «Літературно-науковим вісником» і виданнями, що виходять в інших містах краю [12]. Як зазначалося у звіті Київського тимчасового цензурного комітету за 1914 р., до початку війни Київ був основним осередком українського друку, а «у зв'язку з відсутністю в нашому карному кодексі законів, які оберігають національну і культурну єдність російського народу, комітет ... не мав достатніх засобів для боротьби зі шкідливим

і вкрай небезпечним для російської державності напрямком українського друку...» [13]. Запровадження воєнного становища відкрило таку можливість.

На початку січня 1915 р. київський губернатор видав розпорядження щодо припинення на весь час воєнного стану видання «Літературно-наукового вісника», а невдовзі наказав «припинити всі періодичні видання на малоросійському нарідччі» [14]. Цей наказ завдав страшного удару українській журналістиці. Вона знову начебто повернулася у 1876 р., коли, згідно з Емським указом, на українське друковане слово накладалося табу.

Звісно, журналісти, які вже зрозуміли значення преси для національного розвитку, не могли спокійно підкоритися владі. Було вирішено видавати часописи поза межами Києва, де ще не встигла розгорнути діяльність військова цензура. Так, в Одесі у середині серпня 1915 р. за редакцією селянина Волинської губернії Іллі Гаврилюка побачив світ «Вісник письменства, науки і громадського життя» - «Основа», який повинен був продовжити лінію «Літературно-наукового вісника». Однак, коли у жандармському управлінні ознайомилися з цим виданням, то зрозуміли, що, коли перший номер ще не мав чітко визначеного політичного напрямку (у ньому переважно були надруковані художні твори В. Винниченка, Г Чупринки, Ф. Матушевського, С Єфремова), то у другому «редакція різко змінила тон, вмістивши, зокрема, статті сепаратистського напрямку» [15].

Не сподобався чиновникам і третій номер, де йшлося про поневіряння робітників у Росії. Таким чином, було зроблено висновок: «"Основа"-це журнал націоналістичного напрямку на українській мові», номер конфісковано і порушено кримінальну справу проти його редактора [16].

Ще одним містом, в якому планувалося розпочати видавничу діяльність, став Харків. Тут наприкінці жовтня 1915 р. В. Винниченко та Ю. Сірий почали видавати тижневик «Слово», який виходив за редакцією Ю. Тищенка. Активну участь у роботі редакції брали С. Петлюра та В. Садовський. Газета була розрахована, передусім, на робітників. Саме серед них редакція намагалася поширювати українські національні ідеї, бо, як відзначалося в передовій статті першого номера, «ніяке робітництво так не покривджене, як українське, ні одна нація так не упосліджена, як українська...».

Віра в перемогу, впевненість у правоті справи національного визволення яскраво виявилася, зокрема, у статті С. Петлюри «Будемо спокійні»,

підписаній криптонімом П 2. «Будемо спокійні, - закликав публіцист, - і не станемо серед погроз... гасити свого духа! Ми не діти, щоб никнути додолу головою... Не будемо гасити нашого духа! ... Не гасити нам духа перед погрозами, а зустріти їх, як мужам сили» [17].

Про те, як чекали читачі таку газету, йшлося у численних листах, надрукованих у газеті: «Ми стомилися, ждучи своєї часописи, свого органу... Звістка про «Слово» вразила нас, як промінь сонця в темряві. Ми радіємо, нам життя здається яснішим», - писали українські робітники із Петербурга. «Ми, українці, - повідомлялося в іншому листі, - долею закинуті на Берестово-Богодухівську рудню з різних кутків дорогої України... щиросердно вітаємо вихід рідної газети».

Однак уже наступний номер світ не побачив: в друкарні повністю конфіскували тираж і вихід газети заборонили. Та редакційні працівники не здавалися: «Із Харкова, - повідомляла поліція, - редакція закритої харківської губернської української газети «Слово» розсилала іншим редакціям газет циркулярні листи агітаційного характеру» [18]. Проте становище від цього аж ніяк не поліпшилось.

Якоюсь мірою газету «Слово» намагався замінити тижневик «Гасло», кілька номерів якого вийшло у Харкові в листопаді 1915 р. Але час його існування також не був тривалим. Практично до 1916 р. усі українські часописи закрили, що засвідчував «Сводный указатель запрещенных изданий за 1915 год».

Нерегулярно, з великими перервами, що водночас вимагало величезних зусиль видавців, зокрема його редактора, першій українській професійній жінці-журналістці Олені Пчілці, вдалося видавати «ярижкою» часопис «Рідний край». Однак це не могло задовольнити потреби українських мас. У ситуації, яка склалася, залишався єдиний шлях - нелегального видання.

Одним з перших таких видань був неперіодичний друкований орган «Боротьба», що репрезентував політичну думку членів української партії соціал-революціонерів. Ідея щодо його видання виникла ще 1911 р., коли Головна рада УПС-Р видала відозву, в якій закликала до активної організаційної праці й повідомляла про підготовку до скликання партійного з'їзду. Відозва розкривала й програму друкованого органу, який, за задумом керівництва партії, «допоможе освітити різні питання нашої програми, тактики та партійного життя», і «тоді ми не будемо розпорошені.., а будемо сильні своєю солідарністю та ясним розумінням свого завдання» [19]. Однак реалізовано ідею було аж 1915 р.

Друкувався часопис на міміографі, без зазначення складу редакції, до якої входили М. Ковалевський, Л. Ковалів, С. Єфремов, П. Полонський та ін. Всього вийшло 5 номерів. Останній - 1 серпня 1915 р. Журнал друкувався у Києві, розповсюджувався також в інших містах. Не випадково начальник харківського жандармського управління надсилав запит до київських колег з проханням повідомити, чи був «в обращении в Києве журнал «Боротьба», издания 1915 г. на малорусском языке» [20].

Побачив світ і часопис «Вільна думка» - орган радикально-демократичної спілки. Цього ж року вийшло ще кілька підпільних видань, що перебували на позиціях національно-державницького визволення українського народу. Серед них - місячник школярів старших класів, об'єднаних у Всеукраїнську юнацьку спілку (Київський відділ) - «Зоря київська», а з другого номера - «Зоря».

Своє завдання редакція цього часопису вбачала у тому, аби готувати «свідомих працівників-борців за кращу долю трудящого люду» - зазначалося в передовій статті першого номера, а в іншій статті - «Від редакції» - констатувалося: «Півроку як завмерло українське життя. Півроку вже нема найголовнішого живчика його - української преси... І це в той час, коли Європа після столітнього спокою хвилюється від краю до краю, коли державні межі тріщать, коли кожна нація з державної може стати недержавною і навпаки...».

Окрім Києва, підпільні видання друкувалися у невеликих містах України, зокрема в Умані, Миргороді. Звісно, тираж їх був незначним - кілька сотень примірників. Написані ці часописи були здебільшого від руки і відбиті на міміографі чи шапірографі. Обсяг їх становив від 20 до 100 і більше сторінок невеликого формату. Зрозуміло, що через специфіку функціонування нелегальної журналістики існування цієї ланки преси не було тривалим.

Водночас із нелегальними часописами видавалися й нелегальні листівки. Свідченням цього є лист департаменту поліції від 13 листопада 1915 р. з рекомендацією направляти на його адресу усі листівки, які виходили українською мовою чи без відома влади [21]. І весь цей масив друкованої продукції сприяв розхитуванню підвалин російського самодержавства, політичному пробудженню української нації, її національному самоусвідомленню, що стало важливим етапом для подальших визвольних змагань за утворення незалежної Української держави.

1. Центральний державний історичний архів у Києві (далі ЦДА). - Ф. 295 (матеріали Київського тимчасового комітету в справах преси).- Оп. 1.- Спр. 51.- Арк. 1.
2. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: Соціально-політичний портрет. - К., 1993.— С 6.
3. ЦДА. - Ф. 295.- Оп. 1.- Спр. 2.- Арк. 56.
4. Там само. - Ф. 1439 (матеріали Чернівецького губернського жандармського управління).- Он. 1.- Спр. 1344.- Арк. 2.
5. Через що Україна мусить одділитися од Росії. - К., 1919.- С.5.
6. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1991.-С.31.
7. На чисті води. - Львів, 1936.- С 12.
8. ЦДА. - Ф. 274 (матеріали Київського жандармського управління).-Оп. 1.-Спр. 3320.-Арк. 181.
9. Там само. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 3320. - Арк. 8.
10. Там само. - Ф. 274. - Оп. 5. - Спр. 42. - Арк. 70-73.
11. Там само. - Ф. 295. - Оп. 1. - Спр. 51.- Арк. 42.
12. Там само. - Ф. 295. - Оп. 1. - Спр. 439.- Арк. 411.
13. Животко А. Нарис історії української преси. - Подєбради, 1937. - С. 67.
14. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К., 1993. — С. 137.
15. ЦДА.-Ф. 274.-Оп. 1. - Спр. 42. -Арк. 428.
16. Там само. - Ф. 385 (матеріали жандармського управління м. Одеси). - Оп. 2. - Спр. 2. - Арк. 123.
17. Слово. -1915.-25 жовтня.
18. ЦДА. - Ф. 274. - Оп. 5. - Спр. 42. - Арк. 562.
19. Українська книга. - 1938. - № 6/7. - С 17.
20. ЦДА. - Ф. 274. - Оп. 5. - Спр. 42.- Арк. 159.
21. Там само. - Ф. 274.- Оп. 5. - Спр. 42. - Арк. 3.

Ivan Krupsky

UKRAINIAN PRESS OF NADDNIPRYANTSCHYNA DURING 1905-1914 YEARS: THE FORMATION OF NETWORK; THE COVERAGE OF SOCIAL AND POLITICAL ISSUES

In the article peculiarities of the Ukrainian journalism evolution at the Naddnypryanschyna (1905—1907) have been revealed. The role of the press in a social-political life of the nation has been researched. Some of the unpublished archive materials have been introduced to the scientific circulation for the first time.